

ԽԱԹ-ՍԱԲԱ

(ՀԱՅ ԲՈՇԱՆԵՐԻ ԿԵԱՆՔԻՑ)

Վ. ՓԱՓԱՋԵԱՆՑԻ

Ա.

ՋԻԻԻՆԻ ԴԻԻՋԸ

Ջանդաղ զիւղից մի քանի ժամ հեռաւորութեամբ, Զիւինի լեռների ¹⁾ մէջ գտնուում է մի հրաշալի սարահարթ, որտեղից Զանդաղի փոքրիկ գետը ցատկուտելով լերկ ժայռերի վրայից, սողալով ապառաժների բացւածքների միջից, իւր փրփուրով ծածկում է լեռնադաշտը կտրող զիններբուկների զիծը և գնում գահալիժում է Զանդաղի հովիտը, ուր նա ոռոգում է պարարտ ծաղկալից գաշտեր:

Այնտեղ-բարձրում սարահարթը մի ծայրով միանում է բլրակների, որոնք ծածկւած են երփներանգ ծաղիկներով և որոնք թիկն են տւել աւելի բարձր, լերկ ժայռերով հարուստ և խոր ծործորներով ակուած լեռների. իսկ սոցա ետեւից, Զիւինի լեռնաշղթան տեղ տեղ դուրս է պարզում իւր ձիւնապատ բարձր գագաթները:

Սարահարթի միւս ծայրը գալիս հանգում է դէպի ձորակը և այդտեղ կազմում է մի ահեղ գահաւանգ, որտեղից տեսնում է դէպի ցած վիժող գետակի փրփուրը, իսկ հեռու-ցածում՝ օձա-

¹⁾ Այդ լեռները գտնւում են Կարսի և Էրզրումի միջալայրում և կազմում են ռուսաց և տաճկաց սահմանը:

պտոյտ արծաթափայլ գետակներ և վտակներ, որոնք միմեանց կըտրում և թագնւում են պարարտ արտերի, կոյտ կոյտ օբաների և ամրութիւններով զինւած բլրակների մէջ...

Սարահարթը շատ մեծ չէ, բայց բնութիւնը իւր բոլոր գեղեցկութիւններով զարդարել է նորան. այդտեղ կարելի է տեսնել ապառաժների վայրենի շեղջեր, միմեանց վերայ կարծես մազով կոթնեցրած հսկայական ժայռեր. փոքր ինչ հեռու մի վճիտ վտակ, որը կիսալուսնաձև սողում-անհետանում է շուշանների, կակաշների, անթառամների միջով: Մի կողմում ամպի պէս սփռւած զանազան բարձրութեամբ բլրակներ ալեձև դնում են դէպի խորը, բարձրանում դէպի լեռները, յետոյ նորէն դէպի աջ են ծռւում և հետզհետէ մանրանալով հաւասարւում են դաշտի հետ... մի այլ կողմում երկու վերեւից հոսող ջրվէժներ եռանկիւնաձև միմեանց կտրւում՝ գոյացնում են փրփրադէղ շագրւան, որոյ ցատկոտող կաթիլները թրջում-ոռոգում են չորս կողմը վիտաացող անուշահոտ ծաղիկների թերթիկները...

Այդ սարահարթը կոչւում է «Զիւինի գիւղ»:

Շատ քիչ անգամ շրջակայ կանաչք մտնում են հաւաքելու Զիւինի դիւզի առաւ խինձր, սիբեղը, կովու ճակտեկը... հովիւն իսկ դժարութեամբ է համաձայնւում նախիրը այն կողմ քաշելու, թէև հօտը մեծ ճարակ կը գտնի այնտեղ... Որովհետև Զիւինի դիւզը բնակութիւններից բաւական հեռու է և եթէ շրջակայ լեռների մէջ թափառող քիւրդ կամ աջէմ աւազակները իմանան, որ նախիրը կամ կանաչք այցելւում են Զիւինի դիւզին՝ մի ըոպէ չեն վարանիլ խումբերով յարձակւում գործելու:

Բայց, ամառնամուտի մի գեղեցիկ երեկոյ, դաշտից կարելի էր տեսնել սարահարթից բարձրացող ծուխի սիւնակներ և փալիլոզ լոյսեր...

Այդ օրը հեռու տեղերից գալով, մի թափառական ժողովուրդ իջւանել էր սարահարթում, կառուցել էր քսանի չափ վրան և աւելի քան յիսուն զանազան տաւարներ բաց էր թողել արածելու բլրակների մէջ:

Վրանները կառուցւած էին միմեանցից հինգ քայլ հեռու: Նոցա առջևում խոտերի մէջ թաւալւում էին կեղտոտ կիսամերկ մանուկներ,

մի այլ կողմում տգեղ և սև դէմքով կանայք կրակը վառել՝ կերակուր էին պատրաստում, իսկ այդ աղօտ լոյսի տակ վտակի՝ հզերքին մի փոքրիկ պառեկի¹⁾ վերայ թիկն տւել, մէջքի վերայ պառկել և նստել էին 10—15 զանազան հասակի տղամարդիկ:

Ամենքն էլ կիսամերկ էին, պատառտուուն հագուստներով, սևացած դէմքով և համարեա բոքիկ ոտներով: Ոչ մէկը նոցանից չունէր կարկատանի վերարկու, կանոնաւոր տրեխ կամ գոնէ գլխարկ. մազերը խիւղ դիզացած գլխների վերայ, մօրուքները թանձր և կոշտ կամ խանձլած մազերի պէս եկած. նոյն իսկ կանայք և մանուկները բոքիկ, անլւայ, երկար մազերով և իրանց մարմնի մի մասը քուրջերով միայն փաթաթած...

Բռնաների մի խումբ էր, որ Թորթումից գալով, իրանց ճանապարհորդութեան տասներորդ գիշերը անցկացնել էին ուզում Զիւլինի դիւզի վերայ. ամբողջ խումբի մէջ պառեկի վերայ նստտած տղամարդիկը միայն ներկայ էին. մնացածները կամ յետ էին մնացել կամ քաղաքում և կամ շրջակայքներում պահպանութիւն էին անում:

Այն պառեկը, որի վերայ հաւաքւել էին տղամարդիկ՝ նայում էր դէպի դաշտը և վտակը փալփլելով լուսնի լոյսի տակ՝ գալիս շօշափում էր նորան ու ցած վազում: Մի քանի քայլ հեռու մի տղամարդ յենել մի հին հրացանի վերայ լուռ խօսողներին էր լսում, նորա ոտների մօտ, թաթերի վերայ գլուխը դրել նստել էր մի ահագին գամիռ, որը ականջները սրել, աչքերը պլշել՝ չորս կողմն էր դիտում:

Միւսները ևս լսում էին իրանց միջից յաղթանդամ և կոշտ գծագրութեամբ հասակաւոր մէկին, որը խօսում էր յուզմամբ, անդադար ցուպը և ձեռքերը շարժում էր և երբեմն իսկ ցուպով ճղփացնում էր ջուրը կամ դէպի օդը թռցնում արմատախիլ արած խոտերի մի փունջ...

Մի զով քամի գալիս շարժում էր խոտերի և ծաղիկների ծայրերը, օրօրում էր պատմողի թանձր մազերը և գնում սփռւում էր դէպի դաշտը...

¹⁾ Սարի կամ բլուրի կուրծք:

Բ.

Լ Ո Մ - Հ Ս Ս Ս Ն

Բոշան պատմում էր:

«Հեռու-միևսիլմանների երկրում, պատմում էր նա—ալնտեղ, ուր արևի մէջ հաւկիթը իսկոյն եփւում է, ուր մի ընդարձակ աւազի անապատ բռնել է երկրի կէսը, ուր մարդիկ բոլորը արևից սևացել են և ուր բուսնում է արմաւը և ձիթենին՝ կայ մի զեղեցիկ միւսիլմանի քաղաք, որից անապատը շատ մօտ է:

Այդ քաղաքում ապրում էր Շէյխ Սադօն, որին բոլորը ճանաչում էին, որովհետև նորա պալատի մէջ ոսկին քարի կտորների պէս ափուած էր ամեն կողմ, հուրինները աւելի շատ և աւելի գեղեցիկ էին, քան նոյն ինքն Խըղիւի հարէմի կանայք. նորա պալատը բռնում էր քաղաքի կէս մասը, նորա պարտէզների պէս պարտէզներ չը կային և Շէյխը վայելում էր այս աշխարհում ա՛յն բոլորը, ինչ որ խոստացել է մարգարէն միայն միւս աշխարհում...

Փող ունէր և նորա զօրութեամբ կարողանում էր անել ցանկացածը, վայելել այնպիսի հաճոյքներ, որոնցից Աստուած զրկել է մեզ և շատերին: Սրաչ ամեն ժամերին լսում էր նորա շքեղ պալատի աշտարակներից նազաճաճունների ձայները. երգում էին ամենից լաւ երգողները. նորա դրան էր մօտենում ամենից առաջ դէրվիշը և խփում էր վրանը ¹⁾. նորա մօտ էին գնում ամենից քաղցր ածողները, շէյխին էին պատկանում անապատի զաւակների բոլոր գեղեցիկները, նորան էին օրհնում բոլոր մոլլաները և սէյիդները... Բայց կար մի դաս և այդ խեղճ մարդիկն էին, որոնք միայն վախենում էին նրանից...

Նւ այդ բոլորը նա վայելում էր անհոգ, զւարթ և ուրախ, նա սկի չը գիտէր էլ թէ իւր ծառաները ինչպէս քերթում էին խեղճ մարդկանց, կողոպտում էին նրանց, ծանր հարկերի տակ ճնշում, միայն

¹⁾ Արաբիաւում և Պարսկաստանում դէրվիշները մի փոքրիկ վրան են խփում մի հարուստի դրան առջև և նորա տակը նստած աչնքան աղօթում են, մինչև որ հարուստը մի պատկառելի ընծայ տալ և խնդրէ վրանը վերցնել:

Թէ շէյխի գանձարանից ոսկին չը պահսէր, հարէմից կինը, մառանից գինին և ճաշը զւարճալի անող երաժիշտները...

Բերում լցնում էին գանձարանը... Թող աշխարհք քանդէր, միայն Շէյխի եկամուտների աղբիւրը քաղաքից երկու փարսախ հեռու գտնուող չորս-հինգ գիւղերն էին:

Այդ գիւղերը լիքն էին բազմաթիւ մերկ, կեղտոտ և գոթերի պէս գիւղացիներով, որոնք օրը մինչև երեկոյեան աշխատում էին, նրանց արտերը տալիս էր առատ ցորեն. Նեղոսը ողողում էր հանդերը, ցորենը մէկին 100 էր տալիս և սակայն իրանք գիւղացիք ուտում էին այն բոյսերը, որոնցից շատ են բուսնում Երջանիկ երկրի դաշտերում... Ինչպէ՛ս կարելի է, որ կոպիտ գիւղացին ցորենի պէս ազնիւ հացով կերակրէ. Շէյխի մարդիկը խլում էին նրանց ձեռքից բոլոր ցորենը, և Թողնում էին նրանց խոտ ուտելու, լսո՛ւմ էք, լոմե՛ր ¹⁾), Երջանիկ երկրում կային գիւղեր, որոնք խոտով միայն կերակրւում էին... և լցւում էր Շէյխի գանձարանը ոսկիով, հարեմը գեղեցիկներով և հնչում երաժշտութիւնը պալատի սրահների մէջ և ողողում էր գինին և զւարճանում էր Շէյխը իւր շքեղութեան մէջ. . .

Բայց բաւական է Շէյխի մասին. լոմը այդպէս Շէյխեր շա՛տ է տեսել, նա ինքը խոտ է կերել, իսկ իւր քրտինքը կերցրել է աղաների, նա ինքը ծնել է գեղեցիկները և տւել է Շէյխերի հարեմներին... նրան զարմանալի չէ այդ...

Եւ նստած էր մի օր Շէյխը իւր պալատի աշտարակներից մէկում, ծխում էր ներգիլէն, իւր սիրուն կանանցից մէկը դրել էր բամբիռը լուսամուտի առջև, իւր քնքոյշ մատներով դողացնում էր նորա մազանման թելերը և քամին տարածում էր նորա հրեշտակային ձայնը դէպի հեռու անապատը...

Անապատում մի ծառախումբի տակ այգ օրը իջւանել էր մի խումբ, նա կտրել էր ամբողջ անապատը, իւր անգամներից մեռած Թողել էր աւազների մէջ, կոտորւել ծարաւութիւնից, ջարդւել բէղուկներից և եկել ընկնել հանգստանում էր բէն-էլ-մասար Օազիսի արմաւինեաց տակ...

¹⁾ Թիւրքիայի հաշ բոշաները իրանք իրանց լոմ են անուանում:

Նոցա մօտ այլ ևս չէր մնացել մի բուռ ալիւր, մի հատ ցորեն կամ մի կտոր հաց... պէտք էր հաց գտնել:

Եւ հրամայեց խմբապետը խմբի երգեցող կանանց՝ քաղաքն իջնել, դռների մօտ հնչեցնել գնչուական երգեր, բաց կուրծքով պարել տաք երկրի միւսիլմանների պակշոտ աչքերի առջև և անել ամեն ինչ՝ միայն թէ հաց բերել խմբին, որին անօթութիւնից մահ էր սպասում...

Ահա Օաղիսից ելան չորս կանայք՝ Նաղին, Գիւլին, Օդիշուն և Բահարը, հագնւեցան իրանց փոքրիկ բոժոժներով զարդարւած թմբուկները, մատերնին անցկացրին ծնծղաները և մտան քաղաք...

Նաղին և Գիւլին երգում էին, Օդիշուն պարում և Բահարը հաւաքում էր քնակիչների տւած հաց կամ փողը: Անտառի եղնիկը, Սուլթանի րախկասը ¹⁾, խղիւի պարողը չունէին այն թեթև և արագ ոտերի շարժումը, մարմնի այն հաճելի դիւրաթեքութիւնը, աչքերի այն մեռցնող ոլորւածքը, ձեռքերի այն գողտրիկ պտոյտները, ինչ որ Օդիշուն, որ երբ պարում էր, հրեշտակի էր նմանում, որ սաւառնում է օդի մէջ, երբ ժպտում էր՝ մեռցնում էր և երբ խօսում էր, անապատի տաքութիւնից յետոյ հանդիպած ջուրը նորա ձայնի քաղցրութիւնը չունէր... գեղեցիկ է լուսինը իւր ամբողջ ժամանակը՝ երբ լողում է երկնակամարի վերայ, հիանալի են աստղերը, պայծառ խտողեցնող է արևի լոյսը. բայց Օդիշուի աչքերը, նորա գեր թշերը, գունաթափ տամուկ ճակատը, քնքոյշ իրանը, վայելուչ հասակը և գողտրիկ բերանը աւելի գեղեցիկ, աւելի հիանալի, աւելի պայծառ և աւելի խտողեցնող էին... մանաւանդ, երբ նա պարում էր և պարելու ժամանակ իւր աչքերով նայում մէկին և իւր երկնային ժպիտով ժպտում...

Երգեցին, պարեցին և հաւաքեցին ամբողջ օրը և երեկոյեան Շէյխ Սատօի պալատի առջև կանգ առին.

— Օդիշո՛ւ, ասաց նրան Նաղին— այս տանտէրը մեծ հարուստ է երևում, բանեցուր քո բոլոր ճարպիկութիւնդ, այնտեղ մերձք հացի են սպասում:

Եւ երգեցին. Օդիշուն մատերին անց կացրեց ծնծղաները, Նա-

¹⁾ Պարող:

զին դողդողացնելով հնչեցրեց թմբուկը և Բահարը պալատի դրան մօտ կանգնած՝ սպասեց որ հաց կամ փող բերեն իրան...

Լռեց բամբուռը, շարժեց շէյխը, գլուխը լուսամուտից դուրս հանեց և լսում էր... լսում էին բոլոր կանայք, լսում բոլոր պալատը, լսում և նայում էր ամբողջ թաղը... ամենքը լռել էին, Օղիշուն կարմրել էր՝ նոր բացւած վարդի պէս, նա կոտրտւում էր, ոլորում էր աչքերը, գալարում թւերը, սահում էր գետնի վերայ, անհաւատալի արագութեամբ փոխում էր սիրուն ոտները, ծռւում քնքոյշ մէջքը, իսկ նազին և Գիւլին երգում էին:

Նոքա երգում էին լումերի սիրելի երգը...

Թռի՛ր Բահար ¹⁾, անցի՛ր լուսին,

Օգուտ չունի՞ք խեղճ լումին,

Լուսին լինի և կամ ձմեռ՝

Լումը ե՛րբ է կեանք տեսեր.

Թռի՛ր Բահար, անցի՛ր լուսին

Օգուտ չունի՞ք խեղճ լումին...

Դաշտը իւր տուն, լեռը իւր բուն

Տանջւի լոմն օրն ՚ի բուն

Փաքիկ կարպետ իւր անկողին

Կուց մի դառը ջուր իւր բաժին...

Թռի՛ր Բահար, ծածկւի՛ր լուսին

Ի՞նչ օգուտ դուք խեղճ լումին...

Շէյխը մի ոսկի ձգեց աշտարակից ցած և բարեհաճեց հարցնել Օղիշուի անունը, յետոյ երկու ծառայ մօտեցան նրանց և յայտնեցին որ մեծանուն շէյխը կամենում էր, որ բոշաները պալատ մտնէին և իւր ներկայութեամբ պարէին և երգէին:

Օղիշուն, նազին և Գիւլին Բահարին խնդրեցին որ հաւաքածները Օազիսում սպասող խմբին տանէ, իսկ իրանք աւելի մեծ վարձատրութեան յոյսով՝ պալատը մտան...

Միւս օրը օազիսում յայտնեցան միայն նազին և Գիւլին, Օղիշուն չը կար...

Շէյխը իւր մօտ էր պահել երկնային Օղիշունին... Բոշաների

¹⁾ Գարուն.

խումբը երգեց չը հեռանալ օազիսից, իսկ Օդիշուի հայրը գտաւ մի ատրճանակ, հագուստների մէջ թագցրեց մի թիւնաւոր դաշոյն և քաղաք մտաւ:

Անցան օրեր, ոչ Օդիշուների և ոչ էլ նորա հօր մասին լսում էին լուրեր. վերջապէս մի օր օազիսը եկան երկուսն էլ. Օդիշուն յղի և տգեղացած, իսկ հայրը արիւնոտ. նա սպանել էր Շէյխ Սառօին...

Մի քանի օրից յետոյ միւսիլմանները բռնեցին Օդիշուի հօրը և կախեցին քաղաքի դրան մօտ, իսկ բռնների խումբը նորէն կտրեց անապատը և երբ հասել էին Աջէմի երկիրը, Օդիշուն ծնեց մի զաւակ, որի անունը դրեց Հասան...

Է Լ Մ Ո Ի Ի Ն

Այդ միջոցին Սպահանում ապրում էր մի արաբ իշխան. նա կուլում էր Էլ-Մուին. նորան պատուում և սիրում էին բոլորը, նա 60 տարեկան էր, երեք կին ունէր, բայց և ոչ մի զաւակ չուներ. ունէր ահագին հարստութիւն, մեծամեծ շէնքեր, հողեր, պարտէզներ, հայերի թաղերի մեծ մասը Էլ-Մուինին էին պատկանում և հայերի Խօջա-Աւագ իշխանը Էլ-Մուինի սիրելի բարեկամն էր:

Լոմերի խումբը իւր կէսը թողնելով անապատում, ձմեռ էր, երբ հասաւ Սպահան և հայերի վանքի մօտ կանգ առաւ հանգըստանալու:

Էլ-Մուինը և Խօջա-Աւագը վանքից ելան և երբ տեսան լոմերին, խղճացին, հրամայեցին վանքումը տեղ տալ նրանց և հաց տալ, իսկ Էլ-Մուինը տեսաւ փոքրիկ Հասանին, գրավեց նորա զեղեցկութիւնով և նորա մօր հետ միասին առաւ իւր մօտ. Օդիշուն նրանից հայրութիւն տեսաւ և Հասանին Էլ-Մուինը մեծացրեց իւր թռուան պէս:

Մեծացաւ Հասանը, կարգաց տաճող Ղուրանը, տեղեկացաւ իմաստունների զիտութեանը, կուրի մէջ մտաւ և սարթիփ ¹⁾ եղաւ և երբ Օդիշուն մեռել էր, Հասանը այլ ևս իրան պարսիկ էր

¹⁾ Պարսկական գէներալ:

կարծում, սկի մոքին չէր գալիս թէ ինքը լում է և լումի զաւակ...

Այդ տարին շատ վատ տարի եղաւ Աջէմիստանի լումերի ¹⁾ համար. ամենքը կողոպտում, ամենքը վռնդում էին նրանց, կողոպտում, և նախատում էին, որովհետեւ լումերից մէկը մի օր սիրեց մի պարսիկ աղջիկ, առաւ նորան և փախցրեց օսմանցւոց երկիրը... այդպէս լումերի պատիւը ընկաւ, ամենքը սկսեցին կասկած տանել նրանց վրայ...

Լումերը ժողովեցան, մի քանի մեծ խմբեր կազմեցին և վճռեցին գաղթելու օսմանցւոց երկիրը...

Բայց գաղթելուց առաջ ուղարկեցին երկու ծերունիների Հասանի մօտ:

Հասանը զարմացմամբ լսեց որ իւր հետ ուզում են խօսել երկու «մթրըք ծերունիներ»... կարծեց թէ ողորմութիւն էին ուզում և հրամայեց նրանց փող տալ, բայց ծերունիները յայտնեցին, որ փող չեն ուզում, այլ նոյն իսկ իրան—Հասանի հետ խօսել:

Հասանը չուզեց ընդունել նրանց, բայց Էլ-Մուինը, որ մի խելօք և փորձաւոր իշխան էր, համոզեց նրան լսելու մթրըքների խօսքերը:

Երկու ծերունիները դիւանխանէն մօտան և շոգեցին դռան մօտ. վերի կողմը նստել էր Էլ-Մուինը գունաթափ և Հասանը նրանից փոքր ինչ ցած՝ դէմքը կնճռած և զգւանօք ծերունիներին էր նայում...

Երկու լումերը փոքր ինչ լուեցին, յետոյ նրանցից մէկը շփեց մօրուքը և ասաց խուլ ձայնով Հասանին.

—Լում-Հասան, քո ցեղիդ ծերունիները քեզ են եկել ամբողջ ցեղի կողմից.

Հասանը զարմացած նրանց նայեց:

—Ես Լում-Հասանը չեմ, գոչեց նա—ես կոչուում եմ Հասան վէլէգը Էլ-Մուինի... ի՞նչ էք ուզում ինձնից:

—Մենք, ասաց ծերունիներից երկրորդը—լումերի իշխաններից ենք և եկել ենք Լում-Օղիշուկի որդի Լում-Հասանի մօտ... արդեօք Հասանը չի՞ իմանում, որ ինքը լումի զաւակ է և իրաւունք չունի իւր

¹⁾ Այդպէս են կոչում իրանց Պարսկաստանի «մթրըք»-ները (բոշաներ):

ցեղի մասին վատ մտածելու... Լոմերին պարսիկները հանգիստ չեն թողնում, այլ ևս հաց չը կա նրանց այս երկրի մէջ, լոմերը գաղթում են, ուստի և մեզ ուղարկեցին Հասանի մօտ պահանջելու, որ Լոմ-Հասանը գալ և առաջնորդէ իրանց, Լոմ-Հասանը անգիր գիտէ զուրանը, իմաստուններից լսել է նրանց գիտութիւնը, խելօք է, Իմ-Հասանը ¹⁾ տւել է նրան իւր զօրութիւնը և լոմերը ցանկանում են, որ Հասանը իւր գիտցածներով օգնէ իւր ցեղին և իշխէ նրանց վերայ, ազատէ նրանց նեղութիւններից և իմաստուն անէ... Լոմ Կադիրը ասաց, ինչ որ խնդրել էին իրան լոմերը...

Լոմ-Կադիրը լռեց, Հասանը ապշել էր, բայց Էլ-Մուինը շարժւեց և դառնալով Հասանին, ասաց՝

—Հասան, լսիր թէ քո պապը Էլ-Մուինը ի՞նչ կասէ, ո՛չ մի ժամանակ Էլ-Մուինի բերանը չի ստիլ, նա վատ չի խօսիլ, նորա գլուխը միշտ լաւ է մտածել և փա՛ռք Ալլահին և իւր մարգարէին... նա դեռ այնչափ չի ծերացել, որ ցանցաւ բաներ խօսէ... Թող իմանայ Հասանը, որ Էլ-Մուինը իւր կեանքը դրել է Հասանի համար, աշխատել է նորան իմաստուն դարձնել. Էլ-Մուինի զանձարանը միշտ բաց է նորա համար... Թող իմանայ Հասանը, որ իւր մայր Օղիշուն մըթրքի աղջիկ էր և Էլ-Մուինը թէև ցաւելով, բայց ճշմարտութեամբ ասում է, որ Հասանը իւր ո՛չ թէ հարազատ, այլ որդեգիր թոռն է... Հասանը այդ ծերունիների ցեղին է պատկանում...

Հասանը լուռ էր. նա շփոթւել էր. մտածեց երկար, յետոյ յանկարծ ոտքի ելաւ և մտաւ միւս սենեակը, որտեղից նա փոքր ինչ յետոյ դուրս եկաւ հասարակ հագուստ հագած, արեխները ոտքերին, մի գիրք թևի տակը, միւս ձեռքին հրացանը և դառնալով ծերունիներին ասաց՝

—Իմ ազգը ինձ պէ՞տք ունի... գնա՛նք, ծերունիներ... Էլ-Մուինը վեր թռաւ տեղից, գրկեց Հասանին, համբուրեց նորա ճակատը, օրհնեց և ասաց՝

—Գնա՛, որդեա՛կ, Էլ-Մուինը օրհնում է քեզ նման իմաստուն որդուն... նորա գանձը առջևդ բաց է, օգու՛իր որչափ կ'ուզես...

¹⁾ Պարսկաց մի առասպելական կախարդ-իմաստուն:

Հասանը եկաւ լոմերի մօտ և երկու օրից յետոյ լոմերի ցեղերը նորա առաջնորդութեամբ օսմանցւոց հոգն էին անցնում...

Հասանը հրամայեց որ այնուհետև իրան ո՛չ թէ Հասան էլ Մուհինի, այլ միայն Լոմ-Հասան կոչեն:

Լոմ-Հասանը իմաստուն էր Իբն-Հասանի պէս, քաջ էր Ռիւստէմգալի նման և անվախ, ազնիւ էր և բարի, նորան ամենքը սիրում էին:

Օսմանցու հողերի մէջ լոմերը հանդիպեցին իրանց ցեղակիցներին, Լոմ-Հասանը բարեկամացաւ նրանց մեծաւորի հետ և նորա Սաբա աղջիկը իրան կին առաւ:

Սաբան մի շատ սիրուն աղջիկ էր, քաջ էր ինչպէս առիւծ, նա քանի անգամ քիչ մնաց ցած գլորէր Լոմ-Հասանին... Սաբան Օղիշուից գեղեցիկ էր, բայց պարելու փոխարէն նա գիտէր կռւել—և լա՛ւ կռւել...

Լոմ-Հասանը սիրեց նորան, իրան կին առաւ. Լոմ-Հասանը սովորեցրեց նորան իմաստութիւն... Լոմ-Հասանը...

Յանկարծ խշխշացին խոտերը, զամփոռ վեր թռնելով, փոքր ինչ մոմսաց, յետոյ մի ոստիւն գործեց և մտաւ խոտերի մէջ և երբ ամենքը ետև էին նայում, լսեց մի խուպոտ ձայն, որը գոչում էր...

—Նորէն ո՛վ է այն, որ իմ մարդուս անունը իւր բերանն է առել...

Դ.

Խ Ս Թ. Ս Ս Բ Ս

Բոշանները բոլորը վեր թռան, պատմութիւնը կիսատ մնաց, և խոտերի միջից դուրս գալով նրանց առջև կանգնեց մի երկարահասակ խոշոր կին ցնցոտիներով, ձեռքին ահագին մի ցուպ, ոտերին տրեխ, գլուխը փաթաթած մի մեծ կարմիր թաշկինակով, իսկ մէջքին փաթաթւած զօտիի մէջ երևում էին երկու ատրճանակների և մի կեռ դաշոյնի կոթեր:

Երկարահասակ, պառաւ, սակայն խիստ աուղղ կաղմւածքով միակնեայ կին էր, չեւոտ, խիստ տգեղ դէմքով, խորշոմած ճակատով և այտերով, առամները կիսովին թափւած, իսկ իւր միակ մեծ աչքը

այնպէս փալլում էր, որ տեսնողը կը վախենար. այնչափ երկարահասակ էր, որ մէջքը փոքր ինչ ծուել էր. ձայնը խռպոտ առնական ձայն, ջլապինդ սոթտած բազուկներ, կոշա-ահագին խոշոր մատներով ձեռքեր, երկար ոտներ, լայն կուրծք, թիկնաւէտ մէջք, երկար լիքը վիզ. երկար դիզացած մազերը՝ ալեխառն...

Նա մի քայլ յառաջացաւ, ահագին հաստ ցուպը շիւղի պէս բարձրացնելով ուսի վերայ դրաւ, ոտովը խփեց հեռու շարտեց իւր ոտների մօտ քծնող գամփուին, մի շանթահար ակնարկ ձգեց բոլորի վերայ և դռաց նորէն:

— Ո՛վ էր այն, որ իմ մարդուս մասին էր խօսում... բոլորը ետ ետ քաշեցին, իսկ պատմողը ժպտեց և ասաց.

— Ես էի, Խաթ-Սաբա՛, մի՞թէ վառ եմ անում, որ լոմերին անդադար չիշեցնում եմ քո իմաստուն և քաջ էրիկդ...

— Հը՛մ... մռմռաց Խաթ-Սաբան հանդարտելով. վատ չես անում, Մուրա՛դ, բայց չէ՞ որ ես նորա մասին կամ նորա անունը երբ լսում եմ, յիշում եմ որ կին եմ և լացս չեմ կարողանում զսպել... ինձնից հեռու, միշտ հեռու խօսեցէք... Լոմ-Հասանս առիւծ էր, լոմերը և նորա կինը կորցրին շատ բան...

Միւս բոշաները հետզհետէ մօտենում էին:

— Տղե՛րք, գոչեց Խաթ-Սաբան, փոքր ինչ լուռթիւնից յետոյ— ես դաշտիցն եմ գալիս և նոր լուրեր եմ բերում...

— Ելի մենա՞կ էիր դնացել, հարցրին մի քանիսը:

— Այստեղ զգուշացիր Խաթ-Սաբա՛— ասաց մի ծերունի— Զիւինի մէջ աւազակ հարէմ ինք եր ¹⁾ շատ կան:

— Եհէ՛, գոչեց պառաւը— խրա՞տ էք տալիս Սաբային, ոչ ոք նորան չի կարող դիպչել առանց մահը աչք առնելու:

— Հեռուից կարող են խփել, քիւրդերը բոլորն էլ հրացաններ ունին այժմ, որ կէս ժամ հեռուից մարդ է գլորում:

— Դասարկ բաներ, ժպտեց Խաթ-Սաբան— ինձ գլորելու մէջ շահ չը կայ... լսեցէ՛ք, ձեզ լուրեր տամ... Դաշտը առանց էն էլ զինւորներով լցւել է, Զանգազի մէջ վրան խփել նստել են հարկահաններ և զինւորներ. Հասան-Ղալալի բէգը հրամայել է հարկ հա-

¹⁾ Թաթար աւազակներ:

ւաքել... Զանգաղցւոց կաշին քերթել են սկսել, Արտօսցիները գիւղը թողել՝ սարերն են փախչում, զինւորները ձեռք ընկած թալանում են... երեք Զանգաղցի իշխանների բռնել՝ գիւղից 7—800 հարիւր ոսկի փող են պահանջում...

—7-800 ոսկի, բացականչեցին բոլորը:

—Այո՛, սաղ Բասէնը ծախես, այդքան չ'արժէ... մերոնցից էլ Սերգօին բռնել են և վրանները տարել...

—Ա՛խ... բացականչեցին բոլորը—արդեօք մեզնից ինչ են ուզում...

Խաթ-Սաբան նստեց, ցուպը ոտքերի մէջն առաւ, պահ մի սրա-նրա երեսին նայեց, յետոյ շոյեց իւր կողքին պառկած գամփոին և ժպտելով ասաց:

—Ես իսկապէս չը գիտեմ թէ լոմբից ի՞նչ են պահանջում, բայց Սերգօին բռնել են, ոտները ու ձեռները կապել, մի խրճիթ են գտել ու Զանգաղցւոց հետ փակել այնտեղ... մենք մտադիր էինք վաղը առաւօտեան հեռանալ Զիւլինից, բայց այլ ևս չենք կարող, Սերգօին պիտի ազատել: Այդ այդպէս. մեր ետ մնացող ընկերներն էլ դեռ չեն երևում, վախենում եմ որ նրանց էլ բռնած լինին դաշտի մէջ... ինչպէս երևում է լոմբը հրացանների պէտք պիտի ունենան, եթէ չեն կամենում իրանց տաւարները առաջին հանդիպած զինւորների խմբին թողնել և իրանք նորէն խոտ ուտելով սար ու ձոր ընկնել քաղցած... Խաթ-Սաբան տաւար չի տալ ոչ ոքի, քանի կենդանի է, Լոմ-Հասանը նորան սովորեցրեց, որ հողը Աստծոյ է, քրտինքը աշխատողին և աշխատողի ունեցածը ոչ ոք խելու իրաւունք չունի, Լոմ-Հասանը սովորեցրեց նորան, որ պէտք է հող ունենալ, վարել, ցանել և հնձել, ինչպէս անում են ամէնքը, սովորեցրեց, որ մո-րալը վատ բան է, իսկ աշխատելը Լոմի միակ փոր-կութեան միջոցն է... նորա մեռնելուց յետոյ տարիներ անցան և Լոմը դեռ տեղ չունի, հող չունի, բայց աշխատել է և իւր աշխատանքը վայելել, վա՛յ նրան, ով կ'ուզենայ Խաթ-Սաբայի խումբից խել նորա ունեցածը...

Նա լռեց. ժպտում էր և ձեռքի ցուպը երբեմն ուսին և երբեմն ծնկների վերայ էր դնում. ամենքը գլուխները կախած՝ լսում էին նորան:

—Տղերք, գոչեց Խաթ-Սաբան պահ մի լռելուց յետոյ, դաշտից մեր վառած կրակները երևում են, բոլորը գիտեն այժմ որ Զիւնի զիւղի վերայ էլ բնակիչ կայ... Հիմա այնպէս ժամանակ է որ բէգերը ճրագով մարդ են փնտռում, որ հարկ և տուրք առնեն... Թող մի քանի հոգի տաւարները քաշեն լեռների մէջ արածելու. մի անգամ երբ առանց տաւարի մնացինք, մեզնից էլ տուրք չեն կարող առնել, հող չունինք, տաւար էլ չենք ունենայ: Շարժեցէք, վաղը առաւօտեան կարելի է հարկահանը մտնէ այստեղ:

—Որտե՞ղ տանենք տաւարները, հարցրեց Մուրադը:

—Ասացի որ լեռների մէջ... մէկ լաւ ձոր գտէք և Թողէք այն տեղ արածելու. երեք հոգի հերիք է գրա համար. էգուց երեկոյան մէկը Թող գայ մեզ մօտ որ եղածը իմանայ... ա՛յ, կ'ուզես Մուրա՛դ, գնացողներից մէկը եղիր դու... շատ վախկոտ ես, հանգիստ կը փուսես խոտերի մէջ և ընկերներիդ հեքիաթներ կը պատմես...

—Ե՞ս վախկո՞տ, գոչեց Մուրադը, ո՞վ տեսաւ իմ վախկոտութիւնը:

—Լա՛ւ, լա՛ւ, ծիծաղեց Խաթ-Սաբան-քեզ բոլորն էլ ճանաչում են. զինւորներին մաղի ծակերից ես նայում, Թովղիին ¹⁾ քարի ետեից, հրացանին ձեռք չես կարողանում տալ, Թէ ի՞նչ է քեզ կը խփես... լա՛ւ, պատասխան պէտք չէ, դու և երկու հոգի վերկացէք, տաւարները ժողովէք և մի լաւ տեղ արածելու տարէք...

Այդ ասելուց յետոյ, Խաթ-Սաբան ոտքի ելաւ, իրան շրջապատողներին նայեց և հարցրեց:

—Հասանը ո՛ւր է...

—Դաշտի կողմն է պահպանում, պատասխանեց մի ծերունի...

—Հ'ըմ... հրացան ունի՞ հետը:

—Ունի, քո հրացանդ է առել...

—Օղիշուի՞ս մօտ ով է մնացել ուրեմն:

—Վարդիկենց տունն է Օղիշուն...

Հասանը Խաթ-Սաբայի որդին էր 35 տարեկան մի տղամարդ: Բացի Հասանից, Խաթ-Սաբային մեռած անդրանիկ որդուց մնացել էր 17 տարեկան որբ Օղիշուն. իսկ միջակ որդին բաժանւել

¹⁾ Հարկահան:

իրանից՝ ամուսնացել էրգրում էր գնացել ընդ միշտ: Լոմ-Հասանը վաղուց — 40 տարի էր, որ մեռել էր և ճերուռի 70-ամեայ Խաթ-Սաբային մնացել էին միայն մի առոյգ երիտասարդ որդի և մի սիրուն թոռ, որոնց նա չափազանց սիրում էր:

Լոմ-Հասանի մահւան մասին համարեա ամեն բոլա ասում է, որ նա քիւրդերի հետ կռւելու ժամանակ 101 գնդակի վէրքեր ստացաւ, 300 քիւրդ կոտորեց, յետոյ իւր հրացանը իւր կողքին կանգնած կնոջը—Խաթ-Սաբային տւաւ և ընկաւ... իւր ընկնելով նա ջախջախեց 301-երորդ քիւրդին, որը կամենում էր նրան դաշոյնի մի հարւած տալ...

Ինքը Խաթ-Սաբան ոչինչ չէր պատմում իւր քաջ ամուսնոյ մահւան մասին և դորա համար իսկ շատ բոշաներ կարծում էին թէ Լոմ-Հասանը կենդանի է և մի օր պիտի գայ իրանց օգնութեան, երբ Խաթ-Սաբան այլ ևս անկարող լինի և ժողովուրդը անգլուխ մնայ...

Առ այժմ Խաթ-Սաբան բոշաների այդ խմբիցեղապետուհին էր, նրանից դողում էր իւրաքանչիւր բոշա, որովհետեւ Խաթ-Սաբան քաջ էր, խիստ և յանդուգն. նա միայն մի ցուպով մի անգամ՝ ջախջախել էր չորս քիւրդերի, որոնք դաշոյններով նորա վերայ էին յարձակւել... նա ինքը շատ անգամ հրամայում էր պահապաններին քնել և միայնակ իւր գամիւռի հետ, ցուպը ուսին դրած՝ գիշերն ի բուն անդադար ման էր գալիս և պահպանութիւն անում:

Երբեմն յանկարծ Խաթ-Սաբան ամբողջ օրը կամ ամբողջ գիշերը անհետանում էր, գամիւռն իսկ չէր տանում հետը. սկզբում այդ բացակայութիւնը սկսեց անհանգիստ անել բոշաներին, նոքա հարցնում էին նորա ուր լինելու մասին. բայց Խաթ-Սաբան չուզեց պատասխանել, իսկ երբ պնդեցին՝ նա ձախ ձեռքով մի ուժգին ապտակ խփեց մէկին, ոտով երեք քայլ հեռու շարտեց երկրորդին և ցուպը այնպէս տատանեց ու միակ աչքը ոլորեց՝ որ յոլորը լռեցին և խոհեմութիւն համարեցին այլ ևս չը հետաքրքրւել:

Խաթ-Սաբան երկու աչք ունէր, ձախ աչքի կուրութեան մասին ոչ ոք մի բան չը գիտէր: Այդ այսպէս էր պատահել:

Մի օր Խաթ-Սաբան ցուպը ուսին դրած անհետացել էր և երբ երկու օր բացակայութիւնից յետոյ վերադառնում էր, ձախ աչքը

կապած էր մի քիւրճով: Մի ամսից յետոյ քիւրճը արձակեց և նորա տակում տեսնեց միայն մի կոյր աչք աւանց սպիտակուցի և բիբի, կարծես փորւած հանած էին այդ մասերը:

Երբ հարցրել էին, նա ցուպը բարձրացրել և

— Զե՞ղ ինչ, գոչել էր — Խաթ-Սարայից միայն մի Լոմ-Հասանը կարող էր հաշիւ պահանջել, և այդ Լոմ-Հասանն էլ այժմ մեռաւ...

Եւ ամենքը ստիպւել էին լռել:

Ե.

Մ Ա Ր Դ Ո Ս

Էրզրումի «Լաւաղի դրան» կողմը, եկեղեցւոյ ուղղութեամբ 100 քաչ ցած գտնուում են մի շարք տներ, որոնց ետեւում փուռում են բանջարանոցներ, կողքից անցնում են կեղտոտ ջրերի առուակներ և առջևում տարածւած է թիւրքաց մեծ գերեզմանատունը:

Այդ տների մէջ միայն մէկը երկարկանի էր սորանից 7 տարի առաջ. միւսները միայնակ գծուծ շէնքեր էին փոքրիկ լուսամուտներով, ամուր դռներով և ցեխով կամ կովի աղպով ծեփած պատերով:

Երկարկանի տունն իսկ մի ալյանդակ կերպարանք ունէր. նորա առաջին յարկի պատերի վերայ գունդ գունդ ծեփւած էին թաց քակուռի կտորներ. կողքին գտնուող փոքրիկ հրապարակում դարսւած էին կոյտ կոյտ քարեր, փոքր ինչ հեռու աղպի դէզեր. դռան առջև փոքրիկ երկու մարդու կանգնելու չափ մի պարտէզ երեք մանր ուռենի ծառերով միայն զարդարւած և միջից երկուսի բաժանւած այն առուակով, որի միջով անցնում էր Էրզրումի կոյանոցի ջրի մի մասը և գնում ջրում էր բանջարանոցները:

Տան վերի յարկը երեք անփեզկ, անապակի լուսամուտներ միայն ունէր. բայց շինւած էր քարից, իսկ ներքին յարկը, ուր բնակւում էին տանտէրը իւր ընտանիքով, կազմւած էր մի կլոր լաչն սենեակից, որի մի անկիւնում կանգնեցրած կար տախտակեայ մեծ թախտ, մի կողմում ծխում էր թոնիրը, մի ուրիշ անկիւնում դիզւած կար լաւաշ հաց, կողքին ունենալով ալիւրի մեծ դարանը: Անկողին, պղնձեղէն, կարասներ, փոքրիկ մերկ մանուկներ, աւելներ և ջրի

ամաններ խառնել էին միմեանց. մի կին մինչև կէս մէջքը կարմիր շալէ մի գոգնոց կապած՝ անց ու դարձ էր անում այդ կահ կարասիքների միջով, գոգնոցով հովահրում էր թոնիրի կրակը, կեղտոտ ձեռքերով սրբում էր աչքերից, ծուխի պատճառով հոսող արցունքը, երբեմն մի կիցով լուեցնում էր մանուկներից մէկի ճիւղ, մի կտոր հաց տալով հեռացնում էր իւր փէշից բռնող երկրորդին և մի տարօրինակ հայերէն հայհոյանք էր արձակում գէպի երրորդ մանուկը, որը գլուխը կոխել էր կարասներից մէկի մէջ և երգելով աշխատում էր պոկել կարասի կողքերին ամուր կպած զաւուրմայի կտորները:

Իսկ բարձր տախտակեայ թախտի վերայ պառկել էր մի տղամարդ, իւր չիբուխի կծու ծուխը խառնում էր թոնիրի գարշահոտ ծուխին և բոլորովին անհոգ էր վերաբերում դէպի իւր շուրջը կատարած իրողութիւնները:

Դա տանտէրն էր. 30-ից անց մի գեր տղամարդ, ցորենագոյն դէմքով (Թիւրքա-Հայաստանում շատ քիչ կարելի է տեսնել սպիտակ դէմքեր, մանաւանդ տղամարդկանց մէջ), հագած մի կտրուած շալէ լայն վարտիկ, կապոյտ մահուտից՝ կարկտնած բաճկոն, մէջքին տաս տարի կարծես ջրի երես չը տեսած՝ Պարսկաստանի մի մեծ շալ, գլուխը մի իւղոտ ֆէս՝ զգզզած եաղմայով փաթաթած, ոտքերին մի գուլպա, որի տակը կաշի էր կարւած և աւելի հաստ էր, քան մի զինուորական կոշիկի տակը... կուրծքը բաց՝ երևում էր նորա ջղուտ թիկունքը և մազոտ լանջը...

Նա ծխում էր: Նորա երկար չիբուխի գլուխը դրւած էր դեղին պղնձեայ մի մոխրամանի մէջ, որի կողքին կար մի սև տուփ մէջը շորի ֆնձուր, սևացած կաշահանը և կաշածաբար. դա նոցա լուցկին էր, լուցկի, սրից այժմ դեռ ևս գործածւում է Թիւրքա-Հայաստանի շատ կողմերում:

Իսկ երբ մանուկները սկսեցին շատ աղմուկ հանել և նոցա մայրը իւր տարօրինակ հայհոյանքները աստիճանաբար խստացրեց, այն ժամանակ միայն տանուտէրը չիբուխի ծայրը բերանից հանեց և զոռաց. այժմ սկսեց մայրը.

—Ձայներդ!—Մանուկները իսկոյն լուեցին:

—Ձայնդ... գո՛ւեց նրան ևս տանուտէրը:

Եւ մայրն էլ լուեց:

—Մարիամ, ասաց փոքր ինչ յետոյ տանտէրը, ծուխդ քողացնում է ինձ, շուտ արա'...

—Նա ի՞նչ անեմ, ճշաց կ'ինը—անիծած աթարները թաց են, մէկ շնորհքով արեւ էլ չ'եղաւ, որ լաւ չորանան... ցախն էլ երեկւայ անձրևից թրջւել է և չի վառւում, գոնէ փոքր ինչ գեաւան բերէիր սարից...

—Ձէ' մէկ... դէմքը ծռմովեց տանուտէրը—այս քաղցած փորովս զնամ լեռը քեզ համար գեաւան բերեմ... ա՛յ, այն հին աւելներով վառիր թոնիրը... կերակո՞ւրը երբ կը լինի:

—Դեռ տեսնում ես որ թոնիրը չի իջել... Թէ շատ քաղցած ես, քեզ հաց ու պանիր՝ կեր ու զնա՛:

—Շատ մի խօսիլ կնի՛կ, ես այսօր սարը երթացողը չեմ... քեզ ետոյ Գէորգ աղան պիտի գայ քար առնելու:

Մարիամը երբ այդ լսեց, յանկարծ գործը թողեց, գոգնոցի ծալքով աչքերը սրբեց և ասաց աղաչաւոր ձայնով:

—Ի՞նչ կը լինի, Մարդո՛ս, Գէորգ աղայի փողերիցը մէկ 50 ղուրուշ տուր Ակօին որ իրան հագուստ առնի...

—Էլի՞, գոռաց էրիկը բարկացած— Էլի՞ Ակօին հագուստ. նոր չէ՞ր որ մի ձեռք հագուստ առի:

—Վա՛յ... ե՞րբ էր այդ, անցեալ տարի ձմեռը նո՞ր ես համարում... խեղճի վերայ մի շնորհքով վարթիկ էլ չի մնացել... կօշիկները խօ, հաղարկարկատան ունի վրան... Մարդսը առանց պատասխանելու մի քանի կում ծխեց, չիբուխի գլխի մօտից կախած սրածայր երկաթով խառնեց ծխանոցը և ծանր ծանր ու իւրաքանչիւր բառը շեշտելով ասաց:

—Հը՛մ... հարիւր հատ քար ծախեմ՝ ասենք թէ մեծերից՝ այս քեզ 200 ղուրուշ, իսկ եթէ փոքրերից՝ 100 կամ 150 ղուրուշ... ցորենի՞ տամ, պանիրի՞, իւղի՞ թէ Ակօին... դեռ Զիթողցի խոտ ծախողն էլ առաւօտեան Գէօլ-Քաշիում բողաղիցս բռնել իւր 40 ղուրուշն էր ուղղում... չէ՛, ախպէ՛ր... Ակօն թող սպասի դեռ... Աստուած ողորմած է, հալբաթ էլի քար առնող կը լինի, հիմա ես փուռ շինել տուող շատ կայ...

—Մա՛րդ, աղաչեց կ'ինը—խեղճ Ակօն բոլորովին մերկ է մնացել... ասում է թէ վարժարանում վարժապետները միշտ կուռւմ են հետը... ընկերները ծաղրում են...

— Ը՛մ... ահագին էլ է դարձել, ծաղրելուց էլ է վախենում, կասես 10 տարեկան տղայ լինի... չէ՛, էգուց-էլօր վարժարանից պիտի հանեմ ու հետս քար կտրելու տանեմ... քսան տարեկան կը լինի շուտով...

— Ի՞նչ անի խեղճը որ ուշ ենք ուսումի տւել... ինքը քիչ է ամաչում, որ տաս տարեկան տղաների հետ է նստում... միտդ չէ՞ ինչ հալ քաշեցի, մինչև որ ընդունել տւի. ասում էին մեծ է... մեծացել է, բան չի սովորիլ... խե՛ղճ Ակօն, տեսնէիր երէկ ինչպէս Պօղոս պատւելին գովում էր... ասում է թէ ոչատ լաւ է սովորում, համեստ է, միշտ եկեղեցի է գալիս... վարժարան մտնելիս զնում վարժապետների ձեռքն է համբուրում, սկի չի խաղում, հենց միշտ կարդում է... ա՛յ, գնա դուրսը տես, քարերի ետեւը նստել է ու գիրք է կարգում...

— Լա՛ւ, լա՛ւ, վարժապետ խօ չի՞ դառնալու... կանչիր գայ մէկ տեղ ուղարկեմ...

Մարիամը դուռն մօտեցաւ, գլուխը դէպի փողոցը պարզեց և գոռաց.

— Ակօ՛, Ակօ՛...

Քարերի կոյտերի ետեւից դուրս եկաւ մի երկարահասակ գեղեցկադէմ պատանի, խոշոր սև աչքերով, սև մազերով, թանձր յօնքերով... բեխերը նոր սկսել էր բուսնել. վայելուչ ուղիղ հասակ ունէր, սիրուն լացն դէմք, կոկ կարմիր այտեր, փոքրիկ կանացի բերան... մի խօսքով Ակօն — Մարիամի միակ եղբայրը — մի գեղեցկադէմ պատանի էր, թաղի բոլոր աղջիկները շատնց իրանց աչքը նորա վրան էին ձգել, տաճիկ աղաները կանգնում և նորան էին նայում երբ անցնում էր և փոքր ինչ հեռու Մ. Կիրակոս աղայի քոյրը միշտ նորա հետ խօսակցութիւն էր մտնում, երբ սա դպրոցից տուն էր վերադառնում գրքերը կռնտակին:

Եթէ հազցնէին Ակօին մի կանոնաւոր հագուստ, թաղի մէջ ամենագեղեցիկը պիտի համարէր. սակայն նորա վրայի բաճկոնը, ֆէսը և վարտիկը հազար ծակեր ունէին, կօշիկը մի հօխա ծանրութիւն՝ իւր վերայ կրող այլանդակ կարկտաններից, մազերը խռիւ և կեղտոտ, ձեռքերը ճաքճքած և կեղտի տառթ կապած, իսկ դէմքը թէև միշտ լւանում էր, սակայն կամ կը թանաքոտէր և կամ ա-

նուշագորութեամբ կը սեւացնէր եկեղեցւոյ սեւ պատերը համարուելու ժամանակ:

Երբ քոյրը կանչեց, Ակօն ծալեց ձեռքի գիրքը և մօտեցաւ. քոյրը գգւանօք նորան նայեց և

—Քեզի ղուրբա՛ն, Ակօ՛, ասաց, փեսադ քեզ տեղ պիտի ուղարկի, կերթա՛ս:

—Կերթամ, ասաց Ակօն խոնարհութեամբ և քրոջ հետ ներս մտաւ:

Երբ ներս մտան՝ տանուտէրը թողել էր չիրուխը և մատներով հաշիւ էր տեսնում:

—Ակօ՛, գոչեց նա խիստ ձայնով, գնա հաջի Մկրտիչ աղայի օդան և ասա որ քարերը եկել են... բայց, այդ ի՞նչ է հագուստներդ, փինթի, դեռ երէկ էր որ նոր հագուստ հագար, ո՞վ գիտէ ինչ չափ խնուած իւրններ ¹⁾ ես անում...

Ակօն լուութեամբ գլուխ կախեց:

—Մա՛րդ, գոչեց կինը—խեղճ Ակօն ի՞նչ անի, որ իւր վրայի շորը մի տարիից աւելի չի դիմանում:

—Ձա՛յնդ, փռաց տանուտէրը, յետոյ դարձաւ Ակօին և ասաց—գնա՛, շո՛ւտ արի...

Ակօն տեղիցը չը շարժեց:

—Հ՛ը, գոռաց Մարտօ՛սը, —քարացե՛լ ես ի՞նչ է, չես լսում, գնա և շուտ արի...

—Ձեմ գնա՛... ինձ ծեծում են տաճարի փողոցում...

—Ծիծում ե՞ս, ծիծաղեց Մարգոսը—վա՛յ իշի լակոտ վա՛յ, ահագին եղ ես դարձել ու ծե՛ծ էլ ես ուտում:

—Ի՛նչ անեմ, թոթովեց Ակօն, Կարապետ պատուելիի հինգ տղէքը փայտերով վրաս են թափվում ու ծեծում թէ ի՞նչ է, ես նրանց դասը չեմ սովորեցնում:

—Ի՞նչի չես սովորեցնում, բոշայի լակոտ:

—Ես ինքս եմ սովորում:

—Հա՛յտէ, գնա՛, էդպէս քարոզներ շատ ենք լսել, թամբա՛լ... ասա, որ քարերը եկել են... շո՛ւտ...

¹⁾ Սրիկալութիւններ:

Ակօն գողգոզալով դուրս գնաց և նստեց փողոցի դռան վերայ ու սկսեց լաց լինել, իսկ բոլոր մէկ նորան և մէկ ամուսնուն էր նայում...

— Կորսւի՛ր, գողաց նորա վերայ Մարտոսը ձրի հաց ուտել գիտե՛ս, թամբալ, շուտ թէ չէ հոգիդ կը հանեմ, և խլեց պատին կռթնեցրած չիբուխը—տես քեզ ինչպէս կ'ուղարկեմ...

— Ակօն ոտքի ելաւ, Սաբան չը գնաց:

— Ձեռ լսում հա՞, գոչեց Մարդոսը:

Հագաւ կօշիկները ու ցած իջաւ չիբուխը բարձր բռնած, հրեց իւր դէմը կանգնած աղաչաւոր կնոջը և փողոց դուրս եկաւ...

Բայց այդ միջոցին պարտիզի պատի մօտ նստած մի երկարհասակ կին, որը, ստերի մէջ առած մի ահագին ցուպ, կողքին ունենալով մի մեծ դամփու, ննջում էր, գրաւեց Մարդոսի ուշադրութիւնը, նա մոռացաւ Ակօն, որը հեռու կանգնած դիտում էր, և մի քայլ արեց դէպի կինը:

Այդ ցնցոտիներով, բայց խոշոր մարմնով կինը գլուխը ձեռքերի մէջ առել, յայտնի չէր իսկապէս թէ քնած էր կամ արտասուում էր:

Երբ Մարդոսը մօտեցաւ, դամփուը գլուխը բարձրացրեց և մոմռաց. կինը ցնցւեց, ձեռքերը ետ քաշեց և դէմքը ցոյց տաւ:

Միականի էր:

— Խաթ-Սաբա՛... գողաց Մարդոսը ետ ետ քաշւելով...

2.

Մ Ա Յ Ր Ե Ւ Ո Ր Դ Ի

Մարդոսը Խաթ-Սաբայի երկրորդ որդին էր, որ բաժանւել էր իւր ցեղից, եկել էր զորում պսակւել էր մի ուրիշ բոշայի աղջկայ վերայ և քարհատութիւնով էր զբաղւում:

Մարդոսը թէև բոշա էր ինքը, թէև բոշայի աղջիկ էր առել, բայց մտածելով այդ անախատական անունից բոլորովին աղատւել, այսպիսի փոփոխութիւններ էր սկսել մտցնել իւր տան մէջ:

Կնոջը հրամայել էր, որ իւր ազգականների հետ երբէ՛ք յարաբերութիւն չ'ունենայ. որդիներին հայկական զուտ անուններով էր

յորջորջում, բոշաների երեսին երբեք չէր նայում և բացի իրանից ոչ ոք չը գիտէր թէ ինքը հայր-մայր ունի՞ր թէ ոչ և եթէ ունի ի՞նչ ցեղից են. երկարկանի տներ շինեց, բոշայական բոլոր սովորութիւնները վերցրեց իւր տնից, հրամայեց իւր կնոջ այլ ևս իրան բաշայի աղջիկ կոչելու թող չը տալ և որ առաւելն է, իւր որդիներին սովորցնում էր ծաղրել երբեք քաղաքում թափառող բոշաներին, վազել նոցա ետեւից, քարեր ձգել, մոռուտառ բոշա կանչել և բոշան եկաւ, քեզ կը տանի՝ բառերից աւելի սարսափել, քան թիւրքը եկաւ կամ բողբոջը քեզ կը տանի՝ բառերից... Աւելի քոն տաս տարի էր, որ Մարտոսը մոցրել էր իւր տան մէջ կրթութեան այդ ձևը, այնպէս, որ կինը այժմ վարժել էր այլ ևս բոշա ասելով շնից ցած արարած հասկանալ, բոշայի լակոտո լսելով վիրաւորել սաստիկ, վարժել էր իրանց տունը եկող մաղ ծախող բոշաների վերայ կասկածանքով նայել և զգուշանալ, որ բան չը գողանան, մոռացել էր բոշայական առանձին շեշտը և լեզուն, սովորութիւններն իսկ սկսում էր կամաց կամաց փոխել և Մարտոսը տաս տարի աշխատելուց յետոյ յաջողւել էր բոլոր քաղաքից ճանաչւել զուտ հայ... այդ էր նորա փափագը, այլ ևս ոչ ոք գիտէր, որ թէ ինքը և թէ կինը բոշա էին, որովհետեւ կնոջ ծնողները մեռել էին և միայն Ակօն էր մնացել նրանցից...

Եւ եթէ Ակօն էլ դպրոցում բոշայի լակոտո էին անւանում, այդ նրանից էր, որ Ակօն շատ սէր ունէր թափառելու, անդադար գերեզմանատան ծառերի տակ գնում նստում էր, կիւրակի օրերը օրն ի բուն շրջակայ լեռները, Կրք-Դէյիրման, Փալան-Թէօքանի, Լուսաւորչայ վանքի և այլ լեռների մէջ մենակ թափառում էր, բանջարներ էր ժողովում քաղաք բերում և ծախում էր իւր թղթի և գրքի համար փող ճարելու, դպրոցի մէջ ահագին առւտուր էր դարձնում-գրչի ծայրեր, կոթեր, թուղթ, հին գրքեր էր առնում և ծախում, փողը հաւաքում քրոջն էր տալիս, սակայն ոչ ոք չը գիտէր, որ Ակօն այդ գումարը գործադրում էր ուսման պարագաների համար, պարագաներ, որոնցից ամեն տեսակից և շատ՝ պահանջել գիտեն թիւրքահայոց որսուցիչները...

Այդ բանի համար Ակօն «բոշայի լակոտո» էին անւանում:

Ակօն լսելով այդ նախատական ածականը զանգատում էր,

ծիծկուտում, լաց էր լինում և հազիւ մի քանի տարի յետոյ վարժեցրել էր իւր ընկերներին այլ ևս իրան բողաչի լակոտ... չը կոչել...

Եւ այսպէս Մարտոսը լիովին հասել էր իւր փափագին, այլ ևս նա և իւր ընտանիքը բոշաներ չէին, այլ միայն էրզրումի փոշա-Մահալէի հայ բնակիչներից ամենահարուստը և երկարկանի տներ ունեցող Կարապետի որդի Մարտիրոսը—կարճ բառով—Կրպօինց Մարտոսը...

Նա արդէն մտածում էր, որ իւր մայրը մեռած կը լինի և ցեղակիցները աշխարհի, ո՞վ գիտէ, որ ծայրը կը լինին:

Ուստի, քարացաւ, երբ Ակօին չիբուխով ծեծելու ժամանակ իւր դրան մօտ տեսաւ իւր մօրը-Խաթ-Սաբային զինւած ահագին վիզով և գամփռի հետ:

Խաթ-Սաբան նրան նայեց, ոտքի ելաւ և ասաց խուլ ձայնով և բոշայական բարբառով:

—Սիսորո՞վի է (ա՞յս է տունդ):

Ու մի քաջ յառաջացաւ դէպի դուռը:

Մարտոսը թողեց մօտենալու դրան, բայց երբ մայրը կամենում էր մտնել, մի ոստիւն գործելով փակեց նորա դէմը և կմկմալով ասաց.

—Այդ չէ իմ տունը:

Ախ, այդ չէ՞, ուրեմն ո՞րն է տունդ, ներս գնանք, մայրդ յոգնել է, բայց կը խփի մի գաւաթ ջուր և քեզ կասէ իւր ասելիքը, որի համար նա երեք օրւայ ճանապարհ է կտրել և եկել է էրզրում...

Մարտոսը շփոթւել էր և չը գիտէր ինչ անել. այդ միջոցին կինը դրան վերայ երևաց և տեսնելով, որ իւր ամուսինը մի բոշա կնօջ հետ խօսում է, իսկ Ակօն ազատ, հեռուից դիտում է, ժպտեց և ասաց.

—Մարտո՛ս, կերակուրը պատրաստ է, արի հաց ուտենք:

—Ա՛, գոչեց Խաթ-Սաբան—ուրեմն այս է եղել տունդ և դու ինձ խաբում ես, իսկ սա էլ կի՛նդ է... հը՛մ, վատ կին չի երևում, բայց շատ թույլ է... ներս մտնենք:

Եւ առանց այլ և այլութեան ներս մտաւ, կանչեց գամփռին իւր մօտ, նստեց թոնիրի կողքին փռած փսիաթի վերայ, ցուպը ծնկների վերայ դրաւ ու դառնալով տանտիկնոջ՝ ասաց.

—Հա՛րս, թէ թան ունիս մի քիչ թան տուր, թէ չ'ունիս, մի աման ջուր տուր...

Մանուկները, որոնք մինչև Խաթ-Սաբայի խօսելը լռութեամբ դիտում էին այդ տեսարանը, յանկարծ ծափահարեցին և մօտենալով գոչեցին.

—Վ'այ, բոշա է եղել...

—Մէկ աչք ունի, ծիծաղեց երկրորդը:

Մարտոսը երկու ուժգին հարւածներով կտրեց նրանց խօսքը և հրեց մի կողմ:

Սակայն Խաթ-Սաբան արդէն լսել էր ամեն ինչ... կատաղութեամբ աչքերը ոլորեց, գունաթափւեց, ցուպը բարձրացրեց, բայց նորէն ցած ձգեց և գլուխը խնարհեցնելով մոմռաց:

—Ի՛նչ կայ, բոշա եմ և մի աչք ունիմ... Ի՞նչ վատ բան է այդ...

—Իրա՛ւ է, ասաց այդ միջոցին Մարիամը մօտենալով Խաթ-Սաբային մի թաս թանով—գու բոշա՞ ես:

Խաթ-Սաբան առաւ թասը, ոտքից մինչև գլուխ չափեց հարսին և ասաց խստութեամբ:

—Իսկ դու՞, էրի՛կդ և տղանե՛րդ բոշա չէ՞ք:

—Մենք բոշա չենք պատասխանեց Մարիամը և ձեռքը դէպի նա պարզելով աւելացրեց... Թասը ետ տուր, շուտ արա՛, չը դնես տոպրակի մէջ...

—Կնի՛կ... գոռաց Մարտոսը:

Խաթ-Սաբան դէն շարտեց թասը և կասկարմիր կտրած վեր թռաւ տեղից, գամգռը ատամները ցոյց տւեց և սկսեց մոմռալ և Մարիամը մի ճիչ արձակելով ետ ետ քաշւեց:

—Մա՛րդ, այս բոշային ինչո՞ւ ներս թողիր, գո՛ւնց նա—հիմա տղաներիս մէկը կը տանի կամ մի բան կը գողանայ...

—Կնի՛կ... որոտաց Մարտոսը—ձայնդ կտրի՛ր...

—Ձէ, չէ՛, ասաց Խաթ-Սաբան—թող որ բոլորը ասի... ասա՛, սիրուն հարսս, էլ ինչ ասելիք ունիս...

—Դուրս գնա՛, ճաջ Մարիամը—մարդուս խելքին ասա, որ քեզ ներս թողեց...

—Ա՛յդ է բոլորը, պատասխանեց Խաթ-Սաբան—լա՛ւ, այժմ բեր ինձ նորից մի աման թան և գիտցի՛ր, որ բոլորդ էլ ինձ նման

բոշաներ էք, եթէ ես տղայ փախցնող եմ, դուք էլ էք, եթէ գող եմ, դուք էլ գող էք...

Նորից նստեց, մի շանթահար ակնարկ ձգեց որդու վերայ և ասաց բոշայական լեզուով:

— Եթէ մեր ցեղի օգուտը չը լինէր, այս կնոջը թոնիրը, իսկ տղաներիդ կարասների մէջ կը խոթէի...

— Ների՛ր, ասաց Մարտոսը— չը գիտեն...

Մարիամը, որ մի քիչ հասկանում էր այդ լեզուն, զարմացաւ բոշա կնոջ յանդուգն խօսքերի և իւր մարդու «ների» բառի վերայ. լռութեամբ մի թաս թան տւաւ, յետոյ տղաներին իւր կողքին հաւաքեց և մի անկիւնը քաշեց, իսկ Ափօն փողոցի դռնից ներս մտել կծկւել էր ալիւրի դարանի կողքին և լռութեամբ դիտում էր այդ տեսարանը:

Խաթ-Սաբան տեսաւ նրան:

— Ո՞վ է այն, հարցրեց նա իւր որդուն:

— Կնոջս եղբայրն է...

— Հը՛մ... գեղեցիկ տղայ է... իսկ երե՛ք որդի ունիս:

— Այո՛, երեք...

— Երե՛քն էլ բոշաներին ասում են:

Մարտոսը չը պատասխանեց:

— Եւ դո՛ւ, դո՛ւ էլ ասում ես քո ցեղակիցներիդ...

— Ե՛ս, թոթովեց Մարտոսը— ինձ համար բոլորն էլ մէկ են, հայ, թուրք կամ բոշա, բոլորն էլ մարդիկ են...

— Լաւ բոշան այդպէս չի ասիլ, այլ կ'ասի... ես բոշա եմ... իմ բարեկամներս նրանք են, որոնք չեն ասում բոշաներին, թշնամիներս նրանք՝ որոնք հանգիստ չեն թողնում նրանց... բայց դո՛ւ, երեւի այլ ևս բոշա չես, ով գիտէ թիւրքացել ես... երանի հայ լինէիր, հայը զոնէ մեզ նման ճնշւած մի խեղճ ժողովուրդ է և հասկանում է բոշայի ցաւերը... խօ չե՛ս թիւրքացել:

— Ես Աստուածապաշտ եմ...

Խաթ-Սաբան ուշադրութեամբ նորան նայեց, յետոյ Մարիամին դարձաւ, հեգնութեամբ մի ակնարկ ձգեց նորա վերայ և ասաց.

— Հա՛րս, գիտե՛ս որ մարդդ իմ որդին է... դու իմ հարսն ես և որդիներդ իմ թոռներն են...

Իբր պատասխանս զրան թողնելից մէկը գլուխը դուրս հանեց մօր թևի տակից, միջհաստեց տատի խօսքը և գոռաց՝

—Շո՛ւն բոշա...

Խաթ-Սաբան գունաթափեց, աչքը փայլեց, մի ոստիւն գործեց դէպի թուր, բայց այնտեղ կանգ առաւ, չորս կողմը մի ակնարկ ձգեց, եկաւ որդու առջևը կանգնեց և գոռաց.

—Այս դո՛ւ ես սովորեցրել սրանց... 'ի հարկէ դու ես սովորեցրել...

Մարտոսը չը գիտէր ինչ անել, կատաղի ակնարկներ էր ձգում որդիների վերայ և մոմուում էր՝

—Փողոցիցն են սովորել... փողոցիցը...

—Հայրի՛կ, գոչեց այն կողմից երկրորդ որդին—ես էլ ասե՛մ «շուն բոշա»...

Խաթ-Սաբան ցուպը ձեռք առաւ, քայլեց դէպի դուռը, յետոյ զարձաւ և ասաց որդուն...

—Հասան-Ղալախի բէգը մեր ցեղից 10 մարդ բռնել բանդն է դրել, մեր տաւարները քիւրդերը տարել են, լումերը քաղցած են և խեղճ, ինձ ասացին, որ դու բէգի հետ բարեկամ ես, ոչինչ չե՞ս կարող անել ցեղակիցներդ համար...

Այս սառնութեամբ ասուած խօսքերին Մարտոսը պահ մի չը կարողացաւ պատասխանել. կարմրեց, հազաց և կմկմաց.

—Թէ՛ւ շատ բարեկամ եմ բէգի հետ, բայց չեմ կարող անել, որովհետեւ նա չը գիտէ որ ես էլ բոշա եմ...

—Հը՛մ, գիտէի որ այդպէս էր... ա՛յժմ, մնաս բարե... լումերը մի կերպով կ'ազատեն... բայց սկսած քո մօրից մինչև յետին լումը անիծում է քեզ՝ լինի նա ազատ կամ բանդարկուած... վախեցիր նրանց անէծքից, որովհետեւ մօրդ անէծքը խառնուում է նրանց հետ... մնաս բարե... գնա մզկիթումդ աղօթի, զրանդ առջևը հաւաքւած շներին հաց ցրւի՛ր ¹⁾ և սովորեցուր թողնելիս, որ իրանց տատին շուն բոշա կոչեն... անիծւի՛ս դու տնովդ տեղովդ...

¹⁾ Մահմեդականները ալդպէս են անում. շաբաթը մի քանի անգամ շների համար լատկապէս հաց են առնում և հաւաքելով նոցա կտրտում նոցա տոջն: Էրզրումի Մուստաֆայ փաշան Նշտնաւոր էր ալդ բանի մէջ:

Մի քայլ արաւ դէպի դուռը և երբ կամենում էր դուրս ելնել, տեսաւ Ակօին, կանգնեց նորա մօտ, պահ մի դիտեց նորա պատենական սիրուն դէմքը, յետոյ ձեռքը պարզեց դէպի նա և ասաց.

—Տղայ, սիրեցի քեզ, ձեռքդ տուր տեսնեմ...

Առաւ ձեռքը, պարզեց դէպի նա և ասաց.

—Կը գա՞ս ինձ հետ, թէ չէ դու էլ դրանց պէս մեզ շշուռ ընշա՞ս ես կոչում... կը գա՞ս...

Ակօն քրոջը և փեսային նայեց:

—Ա՛խ, հասկացայ, ժպտեց Խաթ-Սաբան-դրանք քո տէրերն են... դու լա՛ւ ապագայ ունիս, եթէ երբէք կամենաս քո ցեղակից-ներիդ միանալ՝ գնա՛ Թորթո՛ւմ, Լոմ-Գրիգորին հարցուր և կը հասնես նպատակիդ...

Ասաց, մի քայլ արեց դէպի դուռը, այնտեղ կանգ առնելով դարձա՛ւ, ձեռքը բարձրացրեց...

—Վա՛յ քե՛զ... զոչեց և արագութեամբ դուրս գնաց...

Գամփռը նոյնպէս դարձաւ, առաջները ցոյց տւեց Մարտոսին, մօմնաց և վազէ՛ր վազ հետեւեց Խաթ-Սաբային, որը արագ քայլերով դէպի Ղաւաղի դուռն էր գնում առանց ետ նայելու...

Է.

Տ Ո Պ Ր Ա Կ Ն Ե Ր Ի Տ Ո Ւ Ր Գ

Դաշտի մէջ ետ մնացող երեք այր, երեք կին և չորս մանուկ բոշաներ հարկահան զինուորներից բռնւել և բանդարկւել էին Զանդազում, դեռ ևս պատճառը յայտնի չէր: Լեռնում քիւրդերը խմբով յարձակւել էին բոշաների նախիրի վերայ, սպանել էին երկու բոշաների և տաւարները տարել. միայն Մուրատը կարողացել էր փախչել և Զիւլինի դիւզում սպասող բոշաներին իմաց տալ իրանց կրած այդ մեծ հարւածը:

Բոշաների խումբը մնում էր անթի, հազիւ տաս օրւայ պաշար ունէին. փորձեցին գիւղերն իջնել, բայց իջնողը բռնուում էր և բանաարկւում. դաշտը զինուորներով լիքն էր. բոշաները վախից գիշերները կրակ անգամ չէին վառում. սկսել էին բանջարեղէններով

կերակրելը, ամենքի ունեցածը մէջ անդ բերին և հասարակաց բաժին դարձրին, բայց ծերունիները արդէն սկսել էին մտածել ապագայի համար և մի գիշեր ժողով կազմելով՝ Խաթ-Սաբայի վրանը մտան։ Խաթ-Սաբան ինքն էլ մտածում էր։ Խորհուրդը նրանով վերջացաւ, որ Խաթ-Սաբան ցուպը ձեռքն առաւ, գամփուին սուլեց և գնաց Էրզրում։ Նա գիտէր, որ իւր մեծ որդին Հասան-ղալայի բէգի մօտ բարեկամն էր, թէև կասկածում էր որ Մարտոսը բոշաների համար մի բան անէր, բայց ուզեց փորձել և եթէ չլըջողէր, մտադիր էր Էրզրումի մէջ յայտնի բարեսիրտ հայ ծերունուն դիմել...

Եւ երբ Խաթ-Սաբան Էրզրումումն էր, Զիւլինի մէջ լցած զինւորներից մի խումբ պատահամբ Զիւլինի դիւզից անցնելով բոշաների տեղը երևան հասնեց։

Խումբը շրջապատեց բոշաներին և իրանցից մէկին ուղարկեց դաշտը՝ Զանդաղում նստած բէգին իմաց տալու, որ տուրքի նոր ագրիւրներ են գտնւած...

Միւս օրը առաւօտեան, Հասան-ղալայի բէգը քսան զինւած ձիաներով Զիւլինի դիւզը եկաւ և իջաւ ամենալաւ վրանի տակ։

Բոշաները դազդաղալով սպասում էին, կանայք չէին երևում, իսկ մանուկները խումբ առ խումբ թաքնւած խոտերի մէջ դիտում էին նոցա։

Բէգը հրամայեց բոշաներին, որ իւր մօտ կանչեն իրանց ցեղապետին։

— Ո՞վ է ձեր ցեղապետը, հարցրեց նա բոշաներից։

Մեր ցեղապետը այստեղ չէ, պատասխանեց մի ծերունի բոշա մօտենալով։

— Որտե՞ղ է։

— Էրզրում է գնացել։

— Ի՞նչ է նորա անունը։

— Խաթ-Սաբա։

Բէգը մի քրքիջ արձակեց և նորա գրագիրը ու հարկահանը պարտք համարեցին նոյնպէս ծիծաղել։

— Այդ ի՞նչ այլանդակ անուն է, գոչեց բէգը։

— Ջարմանալի անուն, վրայ աւաւ գրագիրը։

— Անասունի անուն է, աւելացրեց հարկահանը— դրանց ցեղա-

պետը կամ մի շուն կը լինի և կամ մի խոզ, չէ՞ որ սրանք հայ-բոշաներ են...

Եւ բոշաները լսում ու հասկանում էին այդ բոլորը:

—Ապա՛, ծիծաղեց բէգը ճաշակելով իւր առջև գրւած կարագը, որը գտել էր մի զաբթիէ տակն ու վրայ անելով ամբողջ օրան և մտրակի հարւածներ տալով կանանց և մանուկներին—ապա՛ ասէք տեսնենք, ձեր ցեղապետը ի՞նչ տեսակ ջէնէւէր է...

—Կին է, ասաց ծերունին:

—Կի՞ն, գոշեց զարմացմամբ բէգը:

—Կի՞ն, առանց բեխե՞րի, բերանը բաց արեց գրագիրը:

—Եւ շրջագգեստո՞ւմ ու երկար մազերով—վեր թռաւ տեղից՝

հարկահանը:

—Հետաքրքրի է, ասաց գրագիրն և հարկահանին դառնալով բէգը:

—Եւ էտ ¹⁾ էֆէնդի՛մ... Դիտեց գրագիրը խոնարհելով:

—Սահէ բուշուր ուրտունու ²⁾ աւելացրեց հարկահանը նստելով—բայց ափսոս որ այստեղ չէ...

Եւ լռեցին, որովհետեւ բէգն էլ լռել՝ կարագ էր ուտում և աչքի տակով հեռում պատկառանք կանգնած բոշաներին էր նայում:

Ձինուրները ձիերից իջել, նոցա ոտները կապել և արածելու էին թողել, իսկ իրանք երբ վրանները մտնելով ու մտրակներով մի քանիսներին ծեծելուց յետոյ, ուտելու ոչինչ չէին գտել՝ իրանց պայուսակից հանել էին կապոցներով հաց, միս և փոխինդ՝ փռել էին վտակի եզերքը և ճաշում էին քաղցած բոշաների աչքի առջև, որոնցից կը խլէին յետին ուտելիքը, եթէ սքառուններնային:

Երբ բէգը բաւական կերաւ, դարձաւ իւր գրագիրն և ասաց.

—Համով կարագ էր...

—Եւ էտ, էֆէնդի՛մ, պատասխանեց գրագիրը.

—Դեռ այսօրեայ կարագ է... աւելացրեց հարկահանը և կողքին գրւած մի հաստ տետրակ ձեռքն առաւ:

—Հա՛, խօսեց բէգը—Սլէգին էֆէ՛նդի, կարծո՞ւմ ես, որ այս խեղճ բոշաները տաւարներ ունենան:

¹⁾ Ապա:

²⁾ Ճշմարիտ էք հրամայում (ասում):

— Ունին, զիտեց հարկահանը— այս կարագը նոր էր:

— Շատ էլ նորը չէր, գիտեց բէգը:

— Ի հարկէ նորը չէ, ասաց գրագիրը շօշափելով մնացորդ կարագը...

— Այո՛, շատ էլ նոր չէ, աւելացրեց հարկահանը ճաշակելով կարագից մի կտոր, այնուամենայնիւ կռնենան տաւար, թող հարցնեմ... Յետոյ դարձաւ բոշաներից մի ծերունիի և ասաց կոպտութեամբ.

— Մօտ արի. ծերո՛ւնի:

Ծերունին մի քայլ մօտեցաւ:

— Անունդ ի՞նչ է:

— Սախակ...

— Քա՛նի տղայ ունիս...

— Տղաներս մեռել են:

— Քանի՞ կնիկ ունես:

— Մէկ հատ...

— Բէգը միջահատեց և ասաց հարկահանին:

— Ի՞նչ աւելորդ հարցեր են դրանք:

— ձիշտ էք հրամայում, էֆէնդիմ, բայց ես գիտեմ սրանց հետ խօսելու ձևը... նախ սրտացաւ կ'երեւամ, որ ինձնից բան չը պահեն...

— Ծերո՛ւնի, դարձաւ նա բոշային— քանի՞ տաւար ունիս:

— Տաւար չունիմ...

— Իսկ այս միւսնե՞րը...

— Ո՛, մէկս էլ չունենք:

— Սո՛ւտ է, գոռաց բէգը:

— Այո՛, սուտ է, գոչեց գրագիրը...

— Աղա՛, ասաց բոշաներից մէկը մի քայլ յառաջանալով դէպի վրանը— Ի՞նչու սուտ խօսենք... քիւրգերը վրայ տւին և մեր նախիրը բոլորը քշեցին տարան... քսան կով, 20 ուխար, 4 էշ և 6 ձի... բոլորը տարան...

— Գրի՛ր, Ահմէդ էֆէնդի՛, ասաց հարկահանը գրագրին-քանի՞ ուխար ասացիք, դարձաւ նա բոշային 18[»] հատ:

— 20 հատ... բայց այժմ մի հատ էլ չը մնաց:

—Այդ իմ գործը չէ... յետո՛յ, 4 է՞ջ... գրում ե՞ս Ահմէդ էֆէնդի... 6 հատ էլ ձի... լաւ յիշողութիւն ունիմ...

Եւ ժպտեց գոհութեամբ:

—Է՛, ասաց նա բոշային դառնալով-ուրեմն յիսուն հատ տաւար ունիք, հը՛մ, լա՛ւ...

—Ձունինք այժմ մի հատ էլ, աղա՛, գոչեց ծերունին-քիւրգերը տարան, մեղ քաղցած թողին, հիմա մենք խոտերով ենք կերակըր-ւում...

Բէգը թիկն տւած՝ ծխում էր, գրագիրը գրչի կոթով ականջն էր խառնում, իսկ հարկահանը տետրակն էր քրքրում...

—Լա՛ւ, դարձաւ նա ծերունի բոշային-50 տաւար ունիք, իսկ քանի՞ տղամարդ կայ ձեր օբայի մէջ...

—Ութ հոգի ենք, երկուսին քիւրգերը սպանեցին...

—Գրի՛ր, Ահմէդ էֆէնդի—տասը նիւ ֆիւս:

—Տասը չենք, նորէն մէջ մտաւ ծերունին—երկուսին քիւրգերը սպանեցին:

—Ե՞ս ինչ անեմ, ուսերը թոթւեց հարկահանը—լա՛ւ, այժմ ասա ինձ, քանի կին-մարդ կայ օբայում:

—Երեսունից աւելի կան...

—Վա՛հ, գոչեց բէգը-այդչափ շա՛տ:

—Նրանց մարդիկը դաշտումն էին, դուք բռնել էք ու բան-դարկել, ասաց ծերունին...

—Ա՛, ծիծաղեց հարկահանը—նրանք ձերոնցի՞ց էին... լա՛ւ, գրի՛ր Ահմէդ էֆէնդի՛, 35 կամ 40, (ի հարկէ 40 կը գրես) կին և մարդկանց վերայ աւելացուր 15 հոգի... ծերո՛ւնի, դարձաւ նա բոշային, բռնաւծները 15 հոգի են և ոչ 10-ը... ես լաւ յիշողութիւն ունեմ, սուա էլ խօսել չը գիտեմ... գրեցի՛ր, Ահմէդ էֆէնդի... այժմ ջէմ արա...

—Իսկ սրանք մանուկներ չունի՞ն, հարցրեց բէգը յօրանջելով:

—Մանուկները չենք հաշւել, խեղճ են, դիտեց հարկահանը-մանուկներին մեծանալու ժամանակ կը հաշւենք... տեսնո՞ւմ ես, ծերո՛ւնի, դարձաւ նա բոշային-ես գութ էլ ունեմ... լա՛ւ... այժմ մի բան մնաց... ջէմ արի՛ր, Ահմէդ էֆէնդի:

—Արեցի, դիտեց դրագիրը-քսան կով, հատը 3 ղուրուշից՝ 60

դուրուշ, քսան ոչխար, հատը 2 զուրուշից 40 զուրուշ, 4 էլ և 6 ձի-հատը 5 զուրուշից՝ 50 զուրուշ՝ այդ քեզ 150 զուրուշ... շատ եղաւ, բայց ճիշտը այս է... 25 տղամարդ, հատը 18 զուրուշից՝ 450 զուրուշ, 40 կնիկ, հատը 4 զուրուշից 160 զուրուշ... բոլորը միասին... շատ չէ, միայն 760 զուրուշ, 40 զուրուշ էլ գրագրի և թոճիկի վարձը՝ 800 զուրուշ... չնին գումար, սրա համար չարժէր էլ երկու ժամայ ճանապարհ ելնել դալ...

—Ապասի՛ր, գոչեց հարկահանը— մի բան մուացել էինք, սրանք բոլորը միասին 55 կամ 60 հոգի չէ՛ն, ամեն մէկը մի մուացկանութեան տուրակ կ'ունենայ, ինչպէս որ ամեն մի «չինգէնէ» ունի... դեռ մանուկներինը չեմ հաշուում... հատը 30 զուրուշից քանի՞ կ'անի:

—Ա՛յ, այդ լաւ, ժպտեց գրագիրը-այժմ գումարը մեծացաւ... և հաշուելով՝ ասաց-ընդամենը 2600 զուրուշ... մի կլորիկ գումար... 60 տուրակ հաշւեցի... հը՛, ի՛նչպէս է, լաւ թւարանութիւն գիտե՛մ...

Այդ միջոցին բէգի աչքերը փակւել էին և նա արդէն քնել էր զլուխը դրած թւի վերայ:

Բոշաները սարսափմամբ լսում էին այդ հաշիւները և, երբ գումարը լսեցին, մի բարձրաձայն քրքիջ արձակեցին:

—Ի՛նչ է այն, գոչեց բէգը վեր թռնելով:

—Ի՛նչ պիտի լինի, աղա՛, ասաց մի ծերունի բոշա—այս ազաները հաշւեցին, որ 2600 զուրուշ պիտի տանք...

—Հը՛, ի՛նչ կայ, ասաց բէգը— բերէք փճարէք, ելնենք երթանք, թէև քնելու համար վատ տեղ չէ այստեղ...

Եւ նորէն պառկեց:

—Իսկ մեր սպանւածները, թալանւածները, բանդարկւածները...

—Գլուխ էք ցաւացնում, գոչեց բէգը պառկած տեղից— հեռացէ՛ք, կորէ՛ք և թողէք փոքր ինչ քնեմ...

Գրագիրը և հարկահանը դուրս եկան վրանից, մօտեցան վտակին, կուցով փոքր ինչ ջուր խմեցին և այնտեղ իսկ մէջքի վերայ փուցեցին գետին...

Քիչ յետոյ թէ՛ բէգը, թէ՛ գրագիրը, թէ՛ հարկահանը և թէ՛ զինուորները՝ բոլորն էլ քնել էին. արեւը արդէն շատ տաքացել էր. շներն իսկ վրանների հովանու տակ պառկած մրափում էին...